

אור חדש על הרימונים מבית הכנסת היהודי בשכם

חגי בן-שמאי

במאמרו של מחמוד יזבק, 'היישוב היהודי בשכם בשנים 1655-1691 על פי הסג'לי¹ מתוארים היבטים שונים בחייה של הקהילה היהודית בשכם במאה השבע-עשרה. אפשר לראות מאמר זה כחלק ממגמה בשנים האחרונות במחקר ארץ-ישראל ובחקר קהילות ישראל בארצות האסלאם להוציא לאור העולם את אוצרות המידע העצומים הבלומים במאות ואלפי כרכי פרוטוקולים של בתי דין מוסלמיים בארצות הללו, ובדרך זו להאיר את תולדותיהן של קהילות ישראל שם מזווית הראייה המסוימת והמעניינת של הדיונים המשפטיים בבתי הדין של השליטים. אין ספק שמלבד החשיבות והעניין שיש במאמרו של יזבק, יש בו ברכה גם כחלק ממגמה זו, ועכשיו ניתן לקשור את המידע הכלול בו עם ידיעות שונות ומפוזרות שהתפרסמו במשך הדורות ממקורות שונים.

בבירור שאלות הקשורות לתשמישי הקדושה משכם סייעה בידי בעצה נדיבה ד"ר איריס פישוף, מנהלת מחלקת היודאיקה במוזיאון ישראל, ועל כך נתונות לה בזה תודות מקרב לב.

1 קתדרה 87 (ניסן תשמ"ח), עמ' 61-76.

ההערה שלהלן היא ניסיון ממיזם זה, המתייחס בעיקר לפרשה אחת מני רבות שנדונו במאמרו של יזבק.

יזבק מתאר בין השאר תביעה שהגיש אחד מבני הקהילה היהודית בשכם נגד זקן העדה בגין 25 גרוש שהתובע נתן לטענתו לנתבע כדי שירכוש בהם רימונים ('תפוחים'); בלשון המקור בערבית: 'תפאפית'² לספר התורה.² זמנה של התביעה הוא בשנת 1687. בסופו של דבר, התובע לא הצליח להוכיח את תביעתו. אדרבה, הנתבע הצליח להוכיח את טיבה הקנטרני והפוגע של התביעה, ועל התובע הושת עונש מלקות. אפשר להוסיף ולומר שבסופו של דבר גם לא היו רימונים בבית הכנסת. בהקשר זה ראוי להזכיר את מאמרו של מ' נרקיס, 'תשמישי קדושה יהודיים משכם שנגלו בגרמניה המזרחית'. במאמר מתוארים תשמישי קדושה שגילה נרקיס בגרמניה המזרחית בשנת 1949 והביאם לאחר מכן למוזיאון 'בצלאל', וממנו הועברו בשעתם למוזיאון ישראל, שבו הם מהווים כיום חלק מתצוגת הקבע של תשמישי קדושה יהודיים מארצות שונות.³ בסוף המאמר ריכוז נרקיס ידיעות רבות ושונות על הקהילה היהודית בשכם, בעיקר מספרי נוסעים, בני עמים ודתות שונים, החל ברמב"ן במאה השלוש-עשרה וכלה ברב יוסף רחמים אופלטקה בשנת 1876. בין

2 שם, עמ' 66-67.

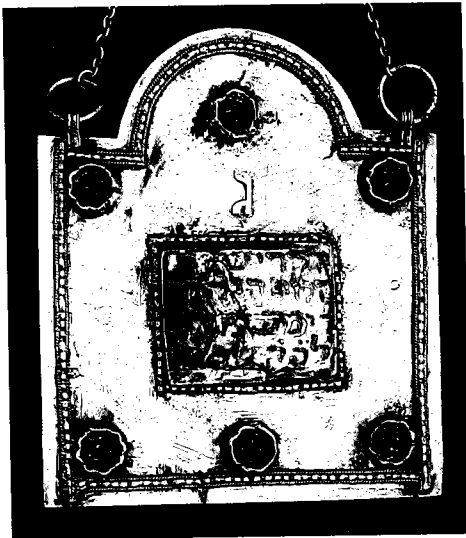
3 ארץ-ישראל, ב (תשי"ג), עמ' 199-202.

בן יצחק שחוח, וכן 'הכלה דינה' (בקריאת הלוח שהיא תרמה נראה לי לקרוא, לאחר שעיינתי בו, 'נדבה' במקום 'מ'בית' [=מנשים באוהל תבורך]).

למאמרו של יובק נוגע במיוחד זוג רימונים שמתאר נרקיס: על כל אחד מהם חקוקה הכתובת 'הקדישה מרת חנה ת"ם [=תבורך מנשים] לק"ק [=לקהילת קודש] שכם תו"ב [=תיבנה ותיכונן]'. נרקיס לא הגיע לכלל הכרעה בדבר זמנם של הרימונים, וכתב שניתן

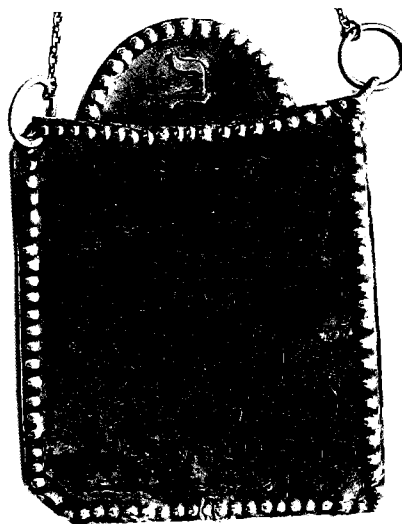

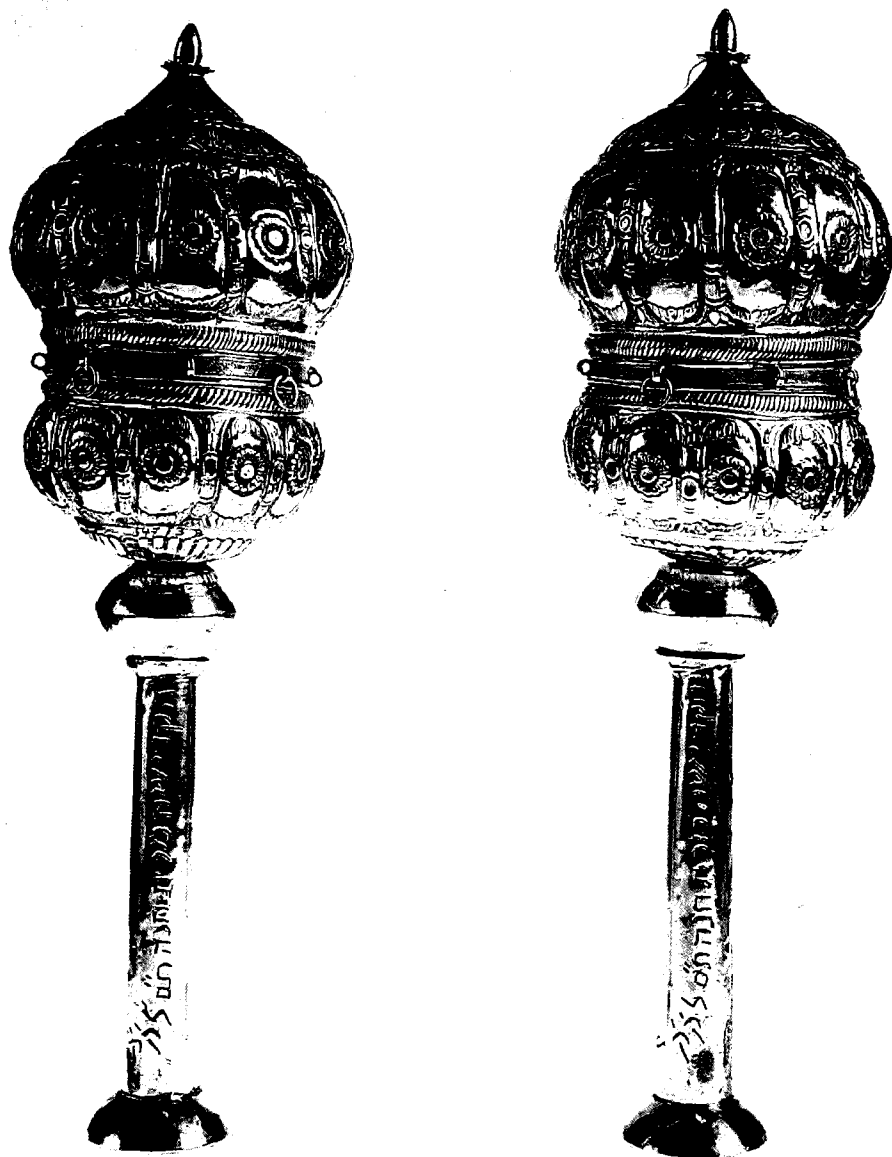
לוחות לספר תורה
משכם, כיום
במוזיאון ישראל

תשמישי הקדושה שלושה לוחות לספר תורה, שעל יסוד סגנון עשייתם מתארכם נרקיס למאה השש-עשרה (אמנם בתצוגה שבמוזיאון ישראל הם מתוארכים למאה השמונה-עשרה בסימן שאלה). מוצאם משכם נעלה מכל ספק שכן שם העיר וקהילתה נזכרים במפורש על הלוחות. נזכרים גם השמות יצחק ויעקב שחוח, אברהם

לשייך אותם על פי סגנונם למאה השש-עשרה, אבל על פי שיקולים אחרים ניתן לאחרם גם במאתיים שנה או יותר⁴ (בתצוגה שבמוזיאון ישראל הם מתוארכים למאה התשע-עשרה בסימן שאלה). על סמך התעודה שפרסם עכשיו יובק אפשר להציע שפרשת התביעה ההיא משקפת מצב שבו לא היו רימונים בבית הכנסת של קהילת שכם, ובקרב בני הקהילה הייתה שאיפה עזה להשיגם. אפשר אולי להוסיף ולשער

זוג רימונים משכם

למשימה זו. אישה בשם זה אכן נזכרת בפסק דין של בית הדין השרעי בשכם שמתאר יזבק במאמרו (עמ' 73; במאמר אין ציון לתאריך פסק הדין, ואם כן אין בידינו אלא הגבולות הכלליים של צרור התעודות כולו, כלומר המחצית

שבעקבות פרשת התביעה, שסיומה בזיכרון הגמור של הנתבע ובעונש מלקות משפיל לתובע, שמן הסתם לא הוסיף כבוד ליהודים בכלל, התעוררו אנשי הקהילה לעשות רימונים לספר התורה, והצליחו להתרים את הגברת חנה

השנייה של המאה השבע־עשרה). מדובר שם בתביעה נגד יהודייה ירושלמית בשם חנה, שברחה כביכול לשכם משום שלא פרעה שכר דירה לבעל הבית שבו דרה בירושלים במשך שנים. משלא עלה בידה להוכיח כי שילמה את חובה, נדונה למאסר, אך שוחררה כעבור יומיים, משהצליחו היהודים לאסוף את הסכום הנדרש לתשלום החוב. אילו רצינו להוסיף גופך דרמטי כלשהו לסיום הפרשה יכולנו להציע שלאות תודה על הצלתה מעינויי מאסר ממושך תרמה חנה את הרימונים. אמנם השם חנה אינו נדיר במיוחד, אבל דומה שצירוף השם הזה לכל הנסיבות שיש בשני המקורות, נסיבות הנוגעות

לקהילה קטנה יחסית, יש בו כדי להוציא את הדברים מגדר מקריות גמורה. בין כך ובין כך מתקבל על הדעת שעל יסוד מאמרו של יזבק ניתן לתארך ביתר קירוב את הרימונים הללו לסוף המאה השבע־עשרה או ראשית המאה השמונה־עשרה.

כיון שהזכרנו תשמישי קדושה של קהילת שכם בתקופה העות'מאנית, אפשר להזכיר שזמן מה לאחר המאורעות הנדונים, בשנת תקט"ז (1755/6), זכתה הקהילה לקבל חפץ חשוב נוסף: תיק לספר תורה שתרם ככל הנראה תושב ירושלים, והוא מתואר עכשיו בפירוט בלוויית איורים בספרה של ברכה יניב.⁵

5 ברכה יניב, מעשה חושב: התיק לספר תורה ותולדותיו, ירושלים תשנ"ח, עמ' 138, 204-205.

הגבול הבין-לאומי בין ארץ-ישראל למצרים הערה למאמרו של יגאל שפי

גרעון ביגר

בגיליון 87 של 'קתדרה' פורסם מאמרו המאלף של יגאל שפי בנוגע לפשיטה על מסילת הברזל העות'מאנית.¹ אני מבקש להפנות תשומת לב לעניין אחד החוזר כמה פעמים במאמר והוא עניין גבול ארץ-ישראל-מצרים.

שפי כותב על מספר אירועים שנתרחשו סביב הקו שבין רפיח לטאבה ומכנה אותו 'קו הגבול'. הוא כותב על 'מסילת הברזל העות'מאנית בין באר-שבע לעוג'ה אלח'פיר (ניצנה) על גבולה הבין-לאומי של ארץ-ישראל' (עמ' 108); וכן: 'במהלך התקדמותם בצפון סיני לעבר גבולה של ארץ-ישראל' (עמ' 110); ובעניין אחר: 'חיבלו הפושטים במסילת הברזל העות'מאנית בדרום הארץ, בקטע שבין באר-שבע לעוג'ה אלח'פיר, על הגבול הבין-לאומי' (עמ' 111); ועוד כתב: 'עד למועד שבו התייצבו הבריטים על גבולה של ארץ-ישראל, בתחילת 1917' (עמ' 115, והכוונה כנראה להגעתם לרפיח).

לפי מאמר זה, ורבים דומים לו, היה קיים בשנת 1917 קו גבול בין-לאומי בין ארץ-ישראל למצרים, וקו זה היה הקו שנמתח בין רפיח לטאבה ועבר ליד עוג'ה אלח'פיר (ניצנה) – ולא כך הדבר.

בשנת 1906, לאחר משא ומתן דיפלומטי שנעזר

1 י" שפי, 'שורשי השינוי המערכתי בחזית ארץ-ישראל: הפשיטה על מסילת הרכבת העות'מאנית בנגב, 1917', קתדרה, 87 (ניסן תשנ"ח), עמ' 107-130.

באוליטימטום צבאי ובהנעת כוחות ימיים בריטיים לכיוון איסטנבול, הסכימה האימפריה העות'מאנית לחתום על הסכם שקבע כי בין רפיח לטאבה יסומן קו הפרדה מנהלי (Separating Administrative Line) בין תולאית של חג'אז והמחוז (Governorate) של ירושלים לבין חצי האי סיני. ההסכם נחתם בין הסלטאנות התורכית לבין הת'ודיות המצרית ב-1 באוקטובר 1906 (13 בחודש שאבאן 1324, 18 בחודש אילול שנת 1322, לפי ספירות השנה המוסלמיות השונות).

קביעתו של קו זה סיימה פעולה ארוכה שהוביל הקונסול הבריטי במצרים, אוולין ברינג (Evelyn Baring), לימים הלורד קרוֹמְרֵ. סדרת האירועים שקדמה לקביעת הקו זכתה לכינוי ההיסטורי 'משבר עקבה', ורבים וטובים עסקו בה. א' הד כתב על המשבר המדיני,² מ' ברור תיאר את מהלך קביעתו של הקו,³ המפקד התורכי של האזור, רושדי פאשא, כתב ספר על האירועים,⁴ החתום מטה סיכם את כל פרשת קביעת הקווים באזור⁵ ורבים אחרים כתבו על כך בשפה האנגלית.

קו ההפרדה המנהלי נקבע באופן רשמי אך בפועל לא הייתה לו כל השפעה בשטח. בימי מלחמת העולם הראשונה, אשר מהלכיה נדונים במאמרו של שפי, חצו הכוחות התורכיים את הקו ועשו בחצי האי סיני כבשלהם עד שנסוגו משם בעקבות הלחץ הבריטי. גם הבריטים לא התייחסו כלל לקו והקולונל פרקר, שהיה הפקיד הבריטי שניהל את סיני בעת המלחמה, העביר את

2 א' הד, 'המשבר של מפרץ אילת בשנת 1906', י" אבירם (עורך), אילת, ירושלים 1965, עמ' 194-206.

3 מ' ברור, גבולות ארץ ישראל, תל-אביב תשמ"ח, עמ' 60-79.

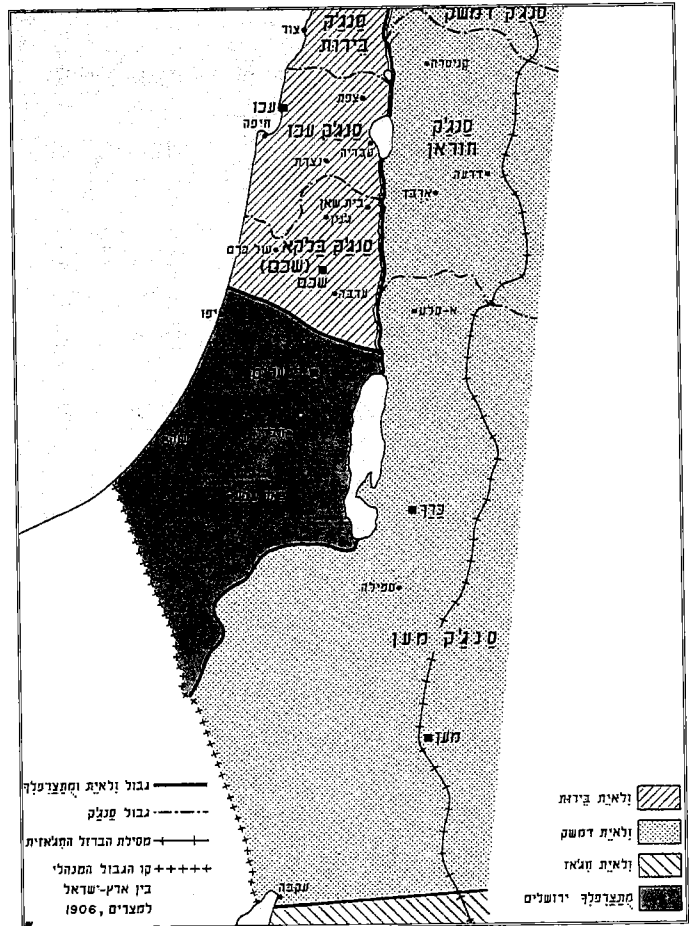
4 פ"מ רושדי, עקבה מסלהסי, איסטנבול 1910 (תורכית בכתב ערבי).

5 ג' ביגר, 'גבול הדרום של ארץ ישראל בעת החדשה', י" אבירם (עורך), אילת והערבה, ירושלים 1995, עמ' 368-376.

הפקידות הבריטית ששלטה במצרים,⁷ על עתידו של קו הגבול בין ארץ-ישראל למצרים, לא הייתה כל התייחסות לקו וכל צד העלה הצעות לקווים שונים לחלוטין. בסופם של הדיונים הוחלט להשאיר את קו 1906 על כנו, כקו פשרה בין הגורמים השונים, אך הדבר לא פורסם באופן רשמי. גם התנועה הציונית בתביעתה לגבי ארץ-ישראל לא התייחסה כלל לקו 1906 ולא ראתה בו קו קביל. עם כינונו של המנדט הבריטי על ארץ-ישראל החלו הבריטים להדפיס מפות שבהן סומן קו 1906 כ'קו הגבול הבין-לאומי' בין ארץ-ישראל למצרים אך דבר זה נעשה ללא כל הכרזה רשמית וללא כל הסכם כתוב והתום בין הממשלות הריבוניות משני צדי הקו, אקט שהופך קו מנהלי לקו גבול בין-לאומי. קו 1906 המשיך לתפקד למעשה כקו מנהלי במשך כל תקופת השלטון הבריטי ולא היו כל תחנות לבדיקת המעבר לאורכו ואנשים, מכוניות, סחורות ובעיקר שבטי הבדווים באזור חצו את הקו בלי להיזקק לכל אישור פורמלי.

הסכמי שביתת הנשק קיבעו את קו 1906 (עם השינוי באזור רצועת עזה) כחלק מ'הקו הירוק' - קו שביתת הנשק, ושוב לא היה זה קו גבול בין-לאומי. רק בהסכמי השלום בין מדינת ישראל למצרים נקבע הקו לראשונה כקו גבול בין-לאומי בין מדינת ישראל למצרים.

ברור אם כן כי בעת הפשיטה הבריטית על קו מסילת הברזל העות'מאנית לא היה בנמצא כל קו גבול בין-לאומי באזור, ובוודאי לא קו גבול של ארץ-ישראל, שלא הייתה קיימת כישות מדינית באותה העת.

סמכותו לשלטון על תושבי השטח שממזרח לקו מיד עם ההשתלטות על האזור בלי כל התייחסות רשמית לכך.⁶ גם סיום המלחמה עדיין לא קבע כל התייחסות מיוחדת לקו 1906, והשטח בין אלעריש לעזה נהלה כיחידה אחת. בדיונים פנימיים שנערכו במערכות הממשל הבריטי באביב 1919, בין משרד החוץ הבריטי לבין

מפת החלוקה המנהלית של ארץ-ישראל בתחילת המאה העשרים, עם סימון קו הגבול המנהלי

7 ג' ביגר, 'לבעית קביעת הגבול הדרומי של ארץ ישראל לאחר מלחמת העולם הראשונה', המזרח החדש, ל (1981), עמ' 124-137.

6 ג' ביגר, 'הארגון המנהלי של ארץ ישראל בתקופת השלטון הצבאי 1917-1920, מ' אליאב (עורך), במצור ובמצוק: ארץ-ישראל במלחמת-העולם הראשונה, ירושלים תשנ"א, עמ' 248-259.

הגבול הבין-לאומי בין ארץ-ישראל למצרים

תגובה להערתו של גדעון ביגר

יגאל שפי

מדינות, ולאמץ תחת זאת הגדרה 'רכה' ומחייבת פחות, וזאת כדי לרצות במחווה פייסנית את הרגישות העות'מאנית. הסמנטיקה אפשרה לשער העליון להמשיך ולטעון לסוברניות החוקית שלו בסיני ובמצרים (סוברניות שבאותה התקופה כבר לא הייתה לה כמובן שום משמעות מעשית). המונח שנבחר רמז על כך שהסכם רק הגדיר קו הפרדה פנימי ובר שינוי בין מחוזות המצויים בתחומה הטריטוריאלי של האימפריה העות'מאנית.¹

השפעת התיחום על ההתרחשויות בשטח הייתה אמנם קטנה, בעיקר בשל קשיי השליטה המעשיים של הרשויות. אולם צעדים שנקטו השלטונות הבריטיים והעות'מאניים גם יחד העידו כי שני הצדדים הכירו למעשה במשמעותו הבין-לאומית של הקו. למשל עם התדרדרות היחסים בין בריטניה לאימפריה העות'מאנית ביקש הפיקוד העות'מאני בארץ-ישראל לתפוס נקודות מפתח בסיני (בעיקר לאחר שהבריטים פינו את אנשיהם משם ערב המלחמה כדי להימנע מכל שמץ של התדרדרות שתיתן לאיסתנבול עילה להיכנס למלחמה כנגדם). ימים אחדים בטרם הכריזה בריטניה מלחמה על האימפריה העות'מאנית חדרו כוחות קדמיים של העות'מאנים לסיני. אולם הם הקפידו כי בימים הללו תיכנסנה לחצי האי אך ורק יחידות מתנדבים בדווים לא-סדירות, כדי שאיסתנבול תוכל להכחיש את מעורבותה אם המלחמה לא תפרוץ לבסוף. רק לאחר שהוכרזה המלחמה באופן רשמי, ב-5 בנובמבר, חצו את הקו כוחות עות'מאניים סדירים.² יתרה מזו, תלונתו של

אני מודה לפרופ' גדעון ביגר על הערתו הצודקת ועל הפניית תשומת לבם של הקוראים לעובדה שבמועד הנדון במאמרי, בשנת 1917, טרם הוכרה ארץ-ישראל כישות עצמאית וטרם הוכר קו ההפרדה בין האימפריה העות'מאנית למצרים כגבול בין-לאומי רשמי. נכון עשה ביגר שחייד את החשיבות של הגדרות מדויקות והצביע על הבעייתות בשימוש רטרוספקטיווי במושגים פופולריים.

עם זאת ראוי להבהיר כי השימוש שנעשה במאמרי במונחים גבול וגבול בין-לאומי מקורו בעובדה כי בתודעתם של העות'מאנים והבריטים כאחד בתקופה הנדונה היה קו הגבול שריר וקיים כגבול בין-לאומי, גם אם לא הוגדר כך באופן רשמי.

הגדרתו של הקו רפיח-טאבה, שהפריד בין דרומה של ארץ-ישראל (שתחת הסולטאנות העות'מאנית) לבין סיני (שבתחום החזיוות המצרית), כקו הפרדה מנהלי בשנת 1906 נעשתה במכוון. המברקים והמכתבים בתכתובת הפנימית הבריטית משנת 1906 סביב משבר טאבה ושאלת סימון הקו הוכתרו כולם בכותרת 'הגבול התורכו-המצרי' (Turco-Egyptian Boundary או Turco-Egyptian Frontier). מקריאתה עולה בבירור כי הבריטים הסכימו לדרישה העות'מאנית לוותר באופן רשמי על השימוש במונח גבול, הנושא אכן את המשמעות של בין-לאומיות והפרדה בין

1 P. Toye (ed.), *Palestine Boundaries, 1833-1947*, I, Slough 1989, para. 1.16 passim
2 T.C. Genalkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etut Başkanlığı, *Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi Sina-Filistin Cephesi*, I, Ankara 1979, pp. 22-23, 128

המלחמה אל הקווים המפרידים ביניהם רק במונחים של תוואים טופוגרפיים, יתרונות טקטיים ופריסת כוחות. אלא שהגבול חוזר והופיע כמושג בעל משמעות בחשיבתם הצבאית של הבריטים דווקא עם התקרבותם אליו בסוף 1916 ובתחילת 1917. הפעם הייתה לו בעיקר משמעות סימבולית – חציית הגבול נחשבה כסמל לתחילת הפלישה לארץ-ישראל. המושגים 'קו הגבול' ו'הפלישה לארץ-ישראל' היו שגורים למדי במסמכים הרשמיים ובתכתובת הפרטית של המפקדים הבריטים באותה התקופה.⁵ אולם אפילו במועד המאוחר יחסית שבו התרחשה הפשיטה שבה עוסק המאמר, במאי 1917, עדיין התייחסו הבריטים אל קו הגבול התורכו-המצרי כאל תוואי בעל משמעות פיזית בשטח, שעה שהורו לאחד מטורי הפשיטה לנוע לאורכו.⁶ לסיכום, הכרה רשמית במעמדו הבין-לאומי של הגבול אכן לא הייתה בתקופה הנדונה, אולם הוא נתפס כבעל מעמד כזה בתודעת הצדדים.

השגריר הבריטי באיסטנבול על החדירה הזאת נענתה כי הממשלה העות'מאנית מכבדת את הגבול והורתה לפיקוד הצבאי לא לעשות כל פעולה שתפגע במעמדו.³ גם התכתובת הבריטית מאותה התקופה מצביעה על החשיבות הפוליטית-הצבאית שייחסו הבריטים למעמדו הפורמלי של הגבול. בדיווחי המודיעין שלהם למשל הם טרחו להפריד בין מידע על פעילות העות'מאנים ממזרח לקו הגבול, פעילות שנתפסה כסימן המעיד על כוונותיהם, ובין ידיעות על מעברם בפועל את הקו, צעד שהוכיח בעליל, להערכת הבריטים, כי מדובר בפעולה עוינת.⁴ ביגר צודק בקבעו כי חשיבותו של קו הגבול כקו חיץ פורמלי נמוגה לאחר פרוץ המלחמה. מהרגע שפרצו מעשי האיבה וצבא עות'מאני חדר לסיני, לא היה עוד לאותו קו כל ערך רשמי או מעשי בעיני שני היריבים. כמנהג צבאות לוחמים בכל הדורות ובכל המלחמות, הם התייחסו במהלך

5 למשל: משרד המלחמה, 'Note on a Proposal to Undertake a Campaign in Palestine during the Winter with the Object of Capturing Jerusalem' ;PRO, WO 106/715, 29 בדצמבר 1916, 10/67/209 גנרל ו' רוברטסון אל גנרל א' מארי, 10 בינואר 1917 *The Military Correspondence of Field Marshal Sir William Robertson*, ed. D. Woodward, London 1989, p. 138

6 השדרה המדברית, 'Report on Operations, May 1917', 26 במאי 1917, 23rd-24th, 1917, PRO, WO 95/4471

3 סר ל' מאלט אל משרד החוץ, מס' 1092, 30 באוקטובר 1914, PRO, FO 371/2140/65328

4 מחלקת המודיעין, קהיר, מסמכי מודיעין, אוגוסט-ספטמבר 1914, PRO, WO 157/687-688; מסמכי

6 הגנרל סר רגינלד וינגיט, Durham University, Sudan Archives, files 193/1, 193/3